Faiq Ələkbərlı

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VI Yazı

Firidun bəy Köçərliyə görə, milli oyanışda millətə ən böyük töhfə verən aydınlarımız, ilk növbədə M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və H.Zərdabidir ki, onların da millət qarşısında əsas xidmətləri öz həmməzhəblərinin oyanmasına təkan verməsi olmuşdur. Məsələn, ona görə, S.Ə.Şirvaninin insanlardan ən əvvəl tələb etdiyi dini əqidə yox, insanlıq, həqiqi insan olmağ olmuşdur: "Əsil müsəlmançılığı insanıyyətdə və əsil insanıyyəti həqiqi müsəlmançılıqda görüb də təkrarən deyir: "Müsəlman ol, müsəlman ol! Qərəz oldur ki, insan ol!". Və lakin çoxumuz müsəlman isək də, insan deyilik, çoxumuz insanıqsa da, həqiqi müsəlmanlıqdan çox uzaq və kənarıq. Seyidin ümdə mətləbi və baş arzusu insanıyyət dərəcəsinə və bəşəriyyət mərtəbəsinə vasil olmaqdır. Bu xüsusda onun nəzəri və mərifəti o qədər vəsi və genişdir ki, ona tək Azərbaycan şairi demək dürrüst deyil, bəlkə ol dürrü-yeganə ümumi-insanıyyət şairidir". Ona görə, Şirvaninin böyük xidmətlərindən birisi də, sünni-şia məsələsində barışdırıcı mövqe tutmasıdır: "Hacı Seyid Əzim hər iki tərəfin əbas və bihudə biri-birilə müddəi olmaları görüb, canü didən ağrıyıb naləvü feryad edərdi ki, biz bir millət olduğumuz halda, biri-birimiz ilə qardaş kimi dolanmağa Allahın hökmü ilə borclu ikən nə səbəbə iki fir-qəyə bölünüb ədavət başla-yaq?" Köçərli də, ümid edirdi ki, Şirvaninin bu əməlləri sayəsində sünni-şialik sözü aralıqdan götürülməkdədir.

Köçərliyə görə, Axundzadə, Şirvani və Zərdabi kimi ziyalılarımız islam dini ilə bağlı məhərəmlik mərasimə münasibətdə də doğru yol tutmuşlar. O, yazırdı ki, şəriətdə haram buyurulan əməllərin üzdenirə qülmələr tərifindən fiva verilməsi doğru deyil: "Əgər dini-mübini-nəbəvidə hiqzi-bədən əmri sadir olmasaydı, onda baş çapmaq felini və bədənə nizə, ox, qifil, at nali, qilinc, gorda və hətta palanduz sünbəsi kimi ağır şeylər taxıb, ona həddən ziyadə cəfalar və təsevvürə gəlməyən əziyyətlər yetirməyə bir növ eşqi-ali-əbaya və məhəbbəti-şühədayi-Kərbəlayə isnad qılıb sakit olmaqlar olardı. Amma bir fel ki, şərəh nəhyü qadağan buyurula və onun icrasına nə övliyə tərəfindən və nə üləmə firqəsindən iqdam olunmaya, o felə mürəkəb olmaq peyğəmbərin buyuruğuna əməl

etməmək və onun əmrini inkar etmək kimidir. Əgər imam yolunda bədənə cəhəhət yetirib qan tökmək və divanə halına düşmək cayız olsaydı və onun dünyəvi axirətə bir zeyir və mənfəəti olsaydı, bişökkü laşüb-hə hamıdan əlavə bu işə üləməvü hükəma, ürəfavü nüçəba fir-qələri mayil olardı. Amma hal-hazırda biz bunları tamaşaçı və yalandan ahəstə-ahəstə sinələrinə əllərini döyən vəyaşsız gözlərinin nəmini hiyləvü riyə dəsəmalı ilə silən görürük. Başlarını çapan, arxalarına zəncir vuran və bədənərinə hər qisim zərər yetirənə əlsiz-ayaqsızlar, bi-

eləcə də xilas yolumuzu göstərir. Köçərli üzünü müsəlman qardaşlarına tutaraq yazırdı: "Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, həyat Allah-təalanın hədiy-yəsədir, ayılınız, hərəkət ediniz, qapı-bacalarınızı açınız, evinizə işiq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişsin. Gözünüzün tozununu silib, diqqət ilə ətrafınıza baxınız, hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəfərdar (mənfəət qazanır) olur. Haqq-təala «Ley-sə lil insanə illa masəə» (insan üçün onun əməllərindən başqa bir şey qalmayacaqdır) əmr buyurmamışlardımı?"

Köçərliyə yaşadığı dövrdə

Milli fəlsəfə tariximizin təşəkkülü və Firidun bəy Köçərli

çarə və sadədil əvəmün-nas olur".

Onun fikrincə, Axundzadə, Şirvani və Zərdabi kimi ziyalılarımız vaxtilə Yan Qusun oynadığı rolu oynayaaraq özlərindən sonra lüterlərin meydana çıxmasına zəmin hazırlamışdır. O,

Türk-müsəlman xalqlarının mövcud problemlərdən xilas olması və inkişafı üçün ifrat qərçiliyi əsas prinsip kimi götürən M.Şahtaxılı, C.Məmmədquluzadə və onunla həmfikir olanlar bu yolda islam və ona əsaslanan "İttihadi-islam"ı əngəl kimi gö-

ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işləyən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şivəyi-lisanını bəyanib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yasəf kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dilə danışılıb yazılısın".

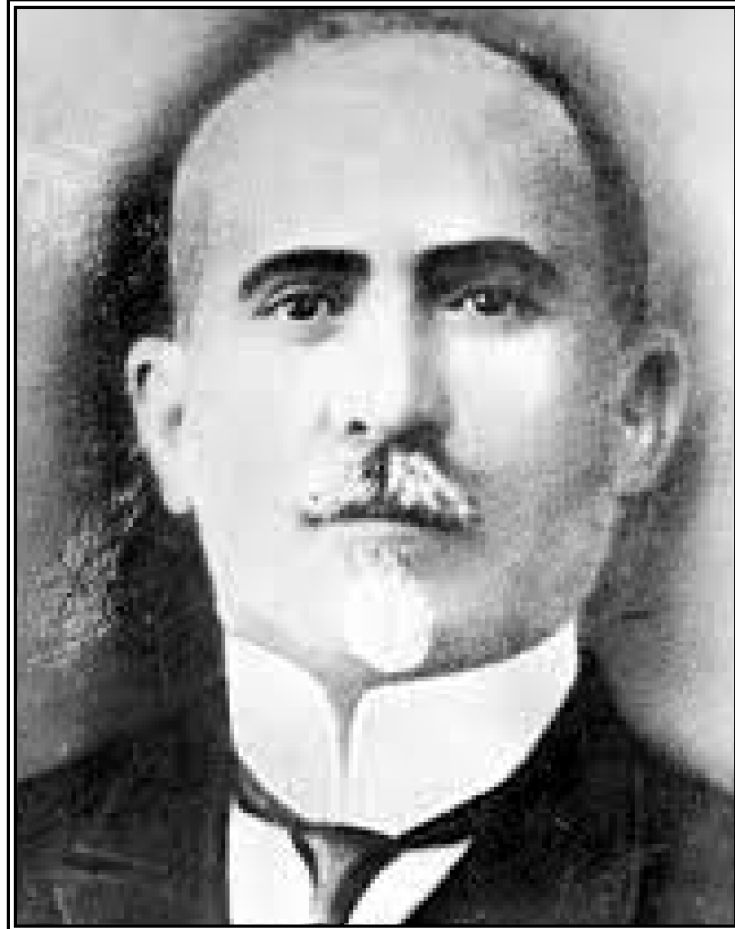
O, bu üç xətt arasında Azərbaycan türkcəsini müdafiə edərək, bunu belə əsaslandırır ki, dili mürəkkəbləşdirmək deyil sadələşdirmək, yəni geniş xalq kütlələrinin anlama biləcəyi bir şəkə salmaq lazımdır. Ədəbi dil də xalq öz dilidir, bu dil hamı üçün; hamı yazıb oxumalı, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak etməlidir. Ədəbi dil sadə olmalı, onu hamı başa düşməlidir deyən, Köçərli milli özünüdərk baxımından türk-osmanlı şivəsinin deyil, Azərbaycan Türk ləhcəsinin ədəbi dil kimi qəbul edilməsini vacib hesab etmişdir. O, yazırdı: "Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənevi diriliyidir, həyatın mayəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini seydiyi kimi ana dilini də sevər. Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur".

Köçərliyə fikrincə, Azərbaycan türkləri Osmanlı şivəsinə o baxımdan qəbul edə bilməz ki, İstanbul ədibləri öz dillərini unudub fars və ərəb terminləri ilə doldurublar. Doğrudur, Köçərli etiraf edirdi ki, Azərbaycan türkləri də uzun müddət bu dillərin, xüsusilə də fars dilinin təsirinə məruz qalıbdır:

"Azərbaycan türklərinin dili dəxi mürürri-əyyam ilə dəyişirilib, özge tərkib və qaydaya düşüb. Belə ki, indi istemal olunan türki-cədid əzəlki türki qədimə oxşamaz. Hal-hazırda danışılan dilin başqa üslubu olduğundan əlavə türki-qədimə nisbət bu dil həm dövlətli də, şirin ləhcəli və gözəl şivəli bir dil hesab olunur. Dini-mübini-islamın türklərə yetirdiyi şərəfəti-etiqaדיyyəsinəndən əlavə böyük bir xeyri də bu olubdur ki, onun feyz və bərəkətindən türklər ərəb və fars lisanından təcricilə çox sözlər, ibarələr alıb, öz dillərini dövlətləndiriblər və müruri-əyyam ilə əz və iqtı-

bas olunan kəlmələr və istlahlar o qədər işlənilib təhrif və tərif olunubdur ki, türk dili ilə onlar qaynayıb qarışıbdır və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir". Bütün bunlarla yanaşı, ona görə, Osmanlı türkcəsi ilə müqayisədə ərəb və fars dilləri Türk dilimizi o qədər qəliz və dolaşiq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın.

Köçərli belə qənaətə gəlirdi ki, İstanbul şivəsinə Azərbaycanda tətbiq etmək istəyən Ə.Hüseynzadə və başqalarının tutduğu yol səhvdir. Bununla da Köçərli Ə.Hüseynzadə, Ə.Kamal və başqalarının ortağ Türk

ümid edirdi ki, Yan Qus Luteri meydana çıxardığı kimi, onların da əməyi boşa getməyəcək və Azərbaycan türklərinin də öz Luteri yaranacaqdır.

Bizcə, Köçərliyə gözlədiyi lüterlərdən biri Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. Hər halda Köçərli hesab edir ki, Zərdabinin, Axundzadənin yolunu davam etdirənlərin başında Ə.Ağaoğlu dayanır. Onun fikrincə, Ağaoğlunun «Axund və İslam» əsəri məzmununa görə, müsəlman ruhənlərinin qara işlərinin və şəxsi mənfəət meyillərinin əleyhinə çevrilmiş ən qüvvətli bir etirazdır. İslamı din xadimlərinin dilindən deyil, Ə.Ağaoğlu kimi elmi, bilikli şəxsiyyətlərin əsərlərindən oxuyub öyrənməyi vacib hesab edən Köçərli qeyd edirdi ki, o, islamla bağlı bu günə qədər pərdə arxasında qalan bir çox keçmiş adət-ənənələrimizi, mədəniyyətimizi ortaya qoyur və

rür, bu ideyanı müdafiə edənləri, xüsusilə Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə və başqalarını da tənqid edirdilər. Xüsusilə, M.Şahtaxılı Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov başda olmaqla islamçı-türkcü ideoloqları qeyri-səmimilikdə ittiham edir, onları islamçılığın və türkçülüğün qa-baqqılları kimi görmədiyini yazırdı.

Millətin ziyalıları arasında fikir ayrılığını qəbul etməyən Köçərli isə bu qarşıdurmaya qarşı çıxır və bunu, millətin birliyinə və inkişafına zərər hesab edirdi. O, üzünü onlara tutub yazırdı ki, indi dostları pərişan edib düşmənləri sevindirmək deyil, millət və vətənə naminə birləşmək zamanıdır. Köçərliyə görə, «gənc «Şərqi-Rus»a «Kaspi» qəzetinin o zamankı əməkdaşlarının hücumları və «Tərcüman»in arasıqəsilmez iradları əsassız idl».

dili olaraq təqdım edilən "Osmanlı-İstanbul" şivəsi ideyasına qarşı çıxmışdır. Azərbaycan türklərinin özünəməxsus dilinin olduğunu bildiren ziyalımız qeyd edirdi ki, dili dolaşiq olan şəxsin fikri də dolaşiqdır. O, yazırdı: "Millətini sevən, onun mənevi diriliyinə çalışın, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqü edirik ki, dilləri asanlaşdırınsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər". O, yazırdı: "Hər bir millətin ruhani həyat və səadəti baqlıdır onun öz ana dilinə. Necə ki, ana dili azadə dillərdə caridir, o millət baqi qalacaqdır. Bir millət nə qədər zillət və üsrətə düşsə də, nə qədər xar və zəlil olub, ixtiyarını itirsə də, nə qədər aciz, zəif və məğlub olsa da, fövt olmaz, itib batmaz, bəşərti ki, onun ana dili əlindən alınmaya, o dilə cəbr olunmaya, onun hürriyyət və istiqlalıyyətinə mümaniyət göstərməyə və əliuzunluq və qələbə olunmaya".

Ümumiyyətlə, F.b.Köçərliyə dünyagörüşünün tədqiqi əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, onun yaradıcılığında ictimai-fəlsəfi məsələlər ön planda olmuşdur. Onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsəri hər nə qədər ilk baxışda ədəbiyyat, ədəbiyyat tarixi ilə baqli təsir baqlaşlarsa da, ancaq onu incələdikdə görürük ki, burada Köçərli özünü filoloq deyil, daha çox filosof, fəlsəfə tarixçisi kimi apar-mışdır. Xüsusilə də, onun bu əsəri ədəbiyyat tarixindən çox fəlsəfə tarixinə ona görə yaxındır ki, burada fəlsəfi təfəkkürlə izahlar və şərhələr vardır.

Eyni zamanda, onun bu əsərdə və digər məqalələrdə fəlsəfenin ontologiya və qno-seologiyaya dair məsələləri ilə baqli irəli sürdüğü mülahizələr, xüsusilə də insanın həyatının mənası və Vəhdət probleminə aid düşüncələr çox diqqətli çəkir. Doğrudur, Köçərli ümumilikdə, dünyaya və insana baxışda İslam dininin prinsiplərindən çox kənar çıxmamış, daha çox onun əsasında fikrilərini izah etməyə çalışmışdır. Ancaq bütövlükdə Köçərliyə dünyagörüşündə fəlsəfi təmayüllərin güclü olması, yeri gəldikdə, islam dini ilə çox da səsləşməyən mülahizələr irəli sürməsi də müşahidə olunur.